

टोळु-गट्टी

कन्नड नाटक

लेखक
क. के. पी. कैलासम्

अनुवादक
भा. गो. गोखले

अनुक्रमणिका

भाषांतरमाला क्र. ३३

टोळु-गट्टी

[कै. टी. पी. कैलासमल्लिखित 'टोळु-गट्टी'
या कन्नड नाटकाचा अनुवाद]

अनुवादक
भा. गो. गोखले

महाराष्ट्र राज्य साहित्य-संस्कृति मंडळ, मुंबई

अनुक्रमणिका

प्रथमावृत्ती : १९७४ (शके १८९५)

© भाषांतरित आवृत्तीचे सर्व हक्क प्रकाशकाधीन.

प्रकाशक :
सचिव,
महाराष्ट्र राज्य साहित्य-संस्कृति मंडळ,
सचिवालय, मुंबई – ३२.

© मूळ प्रकाशक :
श्री. बी. एस्. रामाराव
सह-संपादक, 'डेक्कन हेराल्ड'
१६ महात्मा गांधी रोड,
बंगलोर – १.

मुद्रक :
श. म. देव
सुलभ मुद्रणालय,
२९१ शनिवार पेठ, पुणे ३०.

किंमत रु. १-५०

अनुक्रमणिका

निवेदन

मराठी भाषेला व साहित्याला ज्ञानविज्ञानाच्या क्षेत्रात पश्चिमी भाषांचा दर्जा प्राप्त व्हावा; इंग्रजी, फ्रेंच, जर्मन, रशियन इत्यादी भाषांना जसे विद्यापीठीय स्तरावर स्वयंपूर्ण महत्त्व प्राप्त झाले आहे, तसे मराठी भाषेला व साहित्याला प्राप्त व्हावे; इंग्रजी भाषेला व साहित्याला आज भारतीय विद्यापीठांमध्ये जसे प्रमुख स्थान आहे तसे स्थान महाराष्ट्रामधील विद्यापीठात मराठी भाषेला व साहित्याला प्राप्त व्हावे या उद्देशाने साहित्य आणि संस्कृति मंडळाने वाङ्मयनिर्मितीचा विविध कार्यक्रम हाती घेतला आहे. विश्वकोश, मराठी महाकोश, वाङ्मयकोश, विज्ञानमाला, भाषांतरमाला इत्यादी योजना या कार्यक्रमात अंतर्भूत आहेत.

संस्कृत व अन्य भारतीय भाषांतील त्याचप्रमाणे इंग्रजी, फ्रेंच, जर्मन, इटालियन, रशियन, ग्रीक, लॅटीन इत्यादी पश्चिमी अभिजात ग्रंथांचे व उच्च साहित्यामधील विशेष निवडक पुस्तकांचे भाषांतर किंवा सारांश अनुवाद अथवा विशिष्ट विस्तृत ग्रंथांचा आवश्यक तेवढा परिचय करून देणे हा भाषांतरमालेचा उद्देश आहे.

भाषांतर योजनेतील पहिला कार्यक्रम मंडळाने आखून, ज्याना अग्रक्रम दिला पाहिजे अशी पाश्चात्य व भारतीय भाषांतील सुमारे ३०० पुस्तके निवडली आहेत. होमर, व्हर्जिल. एस्किलस्, अॅरिस्टोफेनीस्, युरिपिडिस्, प्लेटो, अॅरिस्टॉटल, थॉमस, अॅक्झाइनस्, न्यूटन, डार्विन, रूसो, कांट, हेगेल, जॉन स्टुअर्ट मिल, गटे, शेक्सपीअर, टॉल्स्टॉय, दोस्तएव्स्की, स्तानिस्लाव्स्की, बन्ट्रान्ड रसेल, रूथ बेनेडिक्ट, रायशेन्बाख, व्हाइटहेड, क्रोचे, मालनिव्स्की, कासिरेर्, गॉर्डन् व्ही. चाइल्ड इत्यादिकांचा या भाषांतरमालेत समावेश केला आहे. संस्कृतमधील वेद, उपनिषदे, महाभारत, रामायण, भरताचे नाट्यशास्त्र, संगीतरत्नाकर, ध्वन्यालोक, प्राकृतातील गाथासप्तशती, पालीतील धम्मपद, त्रिपीटकातील निवडक भाग इत्यादिकांचाही या भाषांतरमालेत समावेश केला आहे.

मंडळाच्या भाषांतर योजनेखाली मंडळाने आतापर्यंत अनेक अभिजात ग्रंथांची भाषांतरे प्रकाशित केली आहेत. जॉन स्टुअर्ट मिलचे "On Liberty", रूसोचे "Social Contract", एम्. एन्. रॉयचे "Reason, Romanticism & Revolution" व "Letters from Jail", स्तानिस्लाव्स्कीचे "An Actor Prepares", तुर्गेनेव्हचे "Father & Sons", रायशेन्बाखचे "Rise of Scientific Philosophy", गन्नर मिरदालचे "Economic Theory and Under-developed Regions", कै. पां. वा. काणे यांचे "History of Dharmshastra", कोपलॅंडचे "Music and Imagination" इत्यादी पुस्तकांची भाषांतरे व सारानुवाद प्रकाशित झाली आहेत.

मंडळाच्या भाषांतर योजनेत कन्नड, गुजराती, बंगाली, तेलुगु, तमिळ इत्यादी भारतीय भाषांतील अभिजात ग्रंथांचाही समावेश आहे. कै. टी. पी. कैलासम् यानी लिहिलेल्या "टोळ्ळू गट्टी" या कन्नड नाटकेचे मराठी भाषांतर श्री. भा. गो. गोखले, धारवाड, यांनी मंडळाच्या वतीने केले असून मंडळाच्या भाषांतर योजनेखाली "टोळ्ळू गट्टी" या शीर्षकाने प्रकाशित करण्यास मंडळास आनंद होत आहे.

या नाटकाचे भाषांतर प्रकाशित करण्यास साहित्य-संस्कृति मंडळास परवानगी दिल्याबद्दल प्रकाशक बी. एस्. रामाराव, उपसंचालक, डेक्कन हेरल्ड, बंगलोर यांचे मी मनःपूर्वक आभार मानता.

वाई.

दिनांक २० फेब्रुवारी १९७४:

१ फाल्गुन १८९५ :

लक्ष्मणशास्त्री जोशी

अध्यक्ष,

महाराष्ट्र राज्य साहित्य-संस्कृती मंडळ.

सचिवालय, मुंबई – ३२.

अनुक्रमणिका

निवेदन	४
टोळु-गट्टी	७
चार शब्द	८
टी. पी. कैलसम्.....	१०
टोळु गट्टी /पूर्वरंग	१२
टोळुगट्टी /प्रवेश पहिला	१६
टोळुगट्टी /प्रवेश दुसरा	१८
टोळुगट्टी /प्रवेश तिसरा	२१
टोळु-गट्टी /उत्तररंग	२९

टोळु-गट्टी

It is, perhaps, no exaggeration to say geniuses like Veereshlingam and Apparao (both Telugu actors) did not possess in right technique a measure worth taking into account. Mr. Kailasam's execution is faultless, almost perfect. He writes for the stage and not for the library; he writes as an actor to actor and not as a scholar to readers.

extract from a short note
to the Kannad Drama
By C. R. Reddy,
Ex-Governor of Madhaya Pradesh

चार शब्द

एकदा जे मेकॉले-छाप शिक्षण आपल्याकडे आले त्यात अजून दिसून येण्यासारखा फरक झालेला नाही. अजूनही बव्हंशी सगळेच आईबाप पोराना 'झकू ताड्या घोट्या' करायला लावून 'वर ये, वर ये नाहीतर आहेच भिक्षापात्र' असे म्हणत असतात.

१९२७ मध्ये 'टोळु-गट्टी' हे नाटक श्री कैलासम्नी लिहिले, त्या वेळी त्यांच्या डोळ्यासमोर जो समाज होता त्याचा विचार करूनच त्यांनी हे नाटक लिहिले.

चांगला व समाजाचे ऋण जाणणारा, सुसंस्कृत नागरिक निर्माण होण्यासारखे शिक्षण पाहिजे, हे या नाटकाचे सूत्र आहे.

निव्वळ पोकळ पोशाखी शिक्षण उपयोगी नाही, हे त्यांना या नाटकाच्याद्वारे दाखवायचे आहे. १९७४ मध्येही श्री. कैलासम् यांचे विचार ताजे आणि म्हणूनच विचारार्ह वाटतील यात शंका नाही.

भास्कर गोखले

प्रस्तावना

जीवन व्यवहाराचे आणि काळाचे चित्र वास्तववादी पद्धतीने- आहे तसे, त्यात काहीही बदल न करता दाखविणे हा या नाटकाचा प्रमुख उद्देश आहे. या नाटकाचे कथानक सामान्य माणसांचे आहे. यातील पात्रेही सामान्य माणसेच असून यात नित्याच्या व्यवहारातली किंवा प्रचारातली भाषाच वापरली आहे; व्याकरणशुद्ध, पुस्तकी भाषा नव्हे. अशा कृतीत साहजिकच संगीताला स्थानच नसणार.

नाटककाराने पूर्वरंगात सांगितल्याप्रमाणे ग्रामोफोन आणि तस्बीर-पेटी (कॅमेरा) यांच्या साहाय्याने जीवन प्रतिबिंबित करणे हेच या कलाकृतीचे वैशिष्ट्य.

व्यवहारातील भाषा-बोली शुद्ध नव्हे असे अनेकांचे आक्षेप आहेत व त्यामुळे बोलीबदल तिरस्कारही काही ठिकाणी व्यक्त केला जातो. जुने शब्द व प्रौढ भाषा वापरणाऱ्या विद्वानांना बोलीभाषा वापरण्याची ही पद्धत योग्य वाटणार नाही. पण व्यवहारिक भाषेची धार पुस्तकी भाषेत नसते. व्यवहारी भाषेच्या उपयोगानेच आपली कला उत्तरोत्तर प्रगती पावेल.

आपण बोलतो तसेच लिहिणे कठीण, पण तसे लिहिले तर बोलणे सोपे होते. पुस्तकी भाषा वाचायला अनुकूल, पण त्यामुळे नाटकाचे स्वारस्य नाहीसे होते. बोलतो तसे लिहिणे अजून आपल्यात फारसे रूढ नाही.

या दृष्टीने केला हा एक नवा प्रयोग आहे.

टी. पी. कैलासम्

टी. पी. कैलसम्

(१८८५ – १९४७)

त्यागराज परमशिवय्या कैलासम् यांचा जन्म १८८५ साली बेंगळूर येथे झाला. त्यांचे वडील परमशिवय्या हे रसायनशास्त्राचे प्राध्यापक होते. पुढे ते कायद्याची परीक्षा पास झाले व नंतर मैसूर राज्यात असिस्टंट कमिशन होऊन चढत चढत मैसूर हायकोर्टचे न्यायाधीश झाले. ते संस्कृत पंडितही होते. रामायण-महाभारताचा सखोल अभ्यास करून त्यांनी प्रवासपट तयार केले. त्यांनी वेदांचा भूगर्भशास्त्रदृष्ट्या विचार करून 'RAKS' नावाचे पुस्तकही लिहिले.

कैलासम् यांची आई कमलम्मा. ती एका प्रसिद्ध शास्त्र्यांची मुलगी. तिने लहानपणी कैलासम्ना रामायण-महाभारतातील कथा सांगितल्या. त्यांच्या मनावर त्यामुळे खोल असा परिणाम झाला. बालपणी ते सुलतानपेट शाळेत होते. तेथे त्यांना इंग्लिश, कन्नड आणि उर्दू भाषेचा संबंध आला. नंतर ते हासन येथे शाळेत गेले. तेथेच त्यांनी काव्य लिहिण्यास सुरुवात केली. हासनमध्ये त्यांना नाटके बघण्याचा नाद लागला. त्यांनी लहानपणी विडंबने लिहिली. पुढे मद्रास येथे हायस्कूल शिक्षण संपवून ते प्रेसिडेन्सी कॉलेजमध्ये गेले. भूगर्भशास्त्र हा विषय घेऊन त्यांनी पदवी मिळविली. कैलासम् हे उत्तम हॉकी व फुटबाल खेळत. तालीम-खान्यात व्यायाम करून त्यांनी आपले शरीर उत्तम राखले.

१९०९ मध्ये पदवी मिळवून ते इंग्लंडला गेले. तेथे रॉयल कॉलेज ऑफ सायन्समध्ये शिक्षण घेत. तेथे त्यांनी हास्यप्रधान नाटके (बर्लस्क) पाहिली. त्या नाटकांचा त्यांच्यावर खोल असा परिणाम झाला. भारतात आल्यावर ते मैसूर सरकारच्या भूगर्भशास्त्र शाखेत नोकरी करीत होते. पाच वर्षांनंतर नोकरी करणे परवडत नाही असे वाटून त्यांनी राजीनामा दिला. पुढे त्यांनी इंग्रजीत व कन्नडमध्ये अनेक नाटके लिहिली व केली. १९४५ मध्ये ते कन्नड साहित्य संमेलनाचे अध्यक्ष झाले.

ते नाटके लिहित म्हणण्यापेक्षा नाटके तोंडाने म्हणत. त्यांचे एक श्री. स्नेही रामराव हे ती ऐकून लिहून काढीत. समाजातील व्यंगे विडंबनारूपाने दाखवून समाजसुधारणेचे कार्य त्यांनी केले. ते हास्यपंथाचे जनक म्हणून ओळखले गेले. ते वास्तवतेचे पुजारी होते. समाजाला विडंबनानेच शिकवावे असे त्यांना वाटे. वैयक्तिक अभिवृद्धी, सामाजिक सुधारणा व अध्यात्माची प्रगती ही तिन्ही हास्यमार्गाने त्यांनी साधण्याचा प्रयत्न केला. अनेक पौराणिक गोष्टी हास्यनाट्याच्या रूपाने त्यांनी समाजाला दिल्या. कर्ण,

कीचक, एकलव्य यांच्यावर इंग्रजी नाटके लिहिली. ती ते स्वतःच करून दाखवीत. बहिष्कार व सूळे (वेश्या) ही दुःखोपर्यवसायी नाटके आहेत. टोळु-गट्टी हे त्यांचे पहिले हास्यप्रधान नाटक. ताळीकट्टो कूली (मंगळसूत्र बांधण्याची मजुरी) सातु तौरुमने (सातूचे माहेर) होंरुल वगैरे दहा-बारा कन्नड नाटके सामाजिक आहेत.

इंग्रजीत 'इट् इज लांग वे टू टिपरारी' असे एक गाणे आहे. त्याच धर्तीवर गमत म्हणून त्यांनी 'नम्म तिप्पारहळ्ळी' म्हणून एक गाणे लिहिले.

कन्नड साहित्याला हास्याचा, विडंबनात्मक दृष्टीचा असा नवीन मार्ग त्यांनी दाखविला. ते नाटके अत्यंत परिणामकारक पद्धतीने करीत. जेथे जात तेथे तरुण विद्यार्थ्यांना सहासात दिवसात शिकवीत व त्यांच्याबरोबर नाटके करीत. ते १९४७ साली वारले. कन्नड साहित्यात कैलासम्ना अढळ स्थान आहे.

टोळ्ळु गट्टी /पूर्वरंग

[नाट्यलेखक गुंडूराव फुलांचा हार घेऊन, रंगभूमीच्या पुढील भागात, डाव्या बाजूला खुर्चीवर ठेवलेल्या युवराजांच्या फोटोसमोर वाकून उभा राहातो व गाणे म्हणतो.]

राग – कंसध्वनी ताल – गुंडू
श्रीमन् महिषूर महीपती कैलासवासी चामराजेंद्रात्मज,
राजराजेंद्र श्रीकृष्णराजेंद्र सार्वभौमानुज,
श्रीमत्कलागुणशील सौंदर्यसंपन्न युवराजेंद्र
कंठीरव नरसराज नमोस्तुते

[गाणे संपवून फोटोला हार घालून नमस्कार करतो. रंगभूमीच्या उत्तर-भागाकडे जातो. खिशात ठेवलेला हार व एक मोडका आरसा बाहेर काढतो. आरशात सहास्य सहर्ष वदनाने पाहात गाणे म्हणतो.]

राग-ताल वरीलप्रमाणे

कंठीरव नरसराज नामांकित पारितोषकविजयी । गुंडू ! गुंडू! गुंडू! कर्णाटक – प्रहसन प्रपितामहा!
पंडित मंडळग्रेसरा! चंड प्रचंड गुंडो। गुंडूराव नमोस्तु ते॥

(गाणे संपते, फुलांचा हार आरशाला घालतो. श्रोतृवृंदात हास्य उसळते. ते ऐकून गुंडूरावांचे डोळे रागाने लाल होतात.)

गुंडूराव – यात हसण्यासारखं ते काय आहे? काहीच नाही... या काळात ज्याचीत्याची योग्यता त्याला स्वतःलाच कळते. इतरांना काय कळणार! तो... तो... इंग्लीशमध्ये पोएट नावाचा कवी सांगतो... टु फॉल इन् लव् वुइत वन्स ओन सेल्फ ईज दी ओन्ली लैफलॉग पॅशन् पॉसिबल. (फुटक्या आरशात चेहरा पाहात-)

कविकेसरीविषयी माझ्या श्रद्धा, भक्ती, मर्यादा, विश्वासादि गोष्टी जन्मात तसूभरही कमी होणार नाहीत, या बाबतीत मी निश्चिंत आहे. (फुटका आरसा व हार पुनः खिशात कोंबीत स्वगत-)

पंडित महाशयांचा सन्मान केला. सकलगुणसंपन्न, सर्वज्ञ श्रोते नाटक पाहायला आतुर झाले आहेत... (रंगभूमीवर इतस्ततः नजर टाकीत) रंगभूमी... सतरंजी नाही..... इकडून तिकडे जाणाऱ्याला तकलीफ.....! (वर पाहात) पडदा पडण्याची लक्षणे दिसत नाहीत... आता... पुढं कसं?...

कंडक्टर!- आजकाल नाटककारानं कंडक्टरवर विसंबण्यापेक्षा कुठंतरी रानावनात गेलेलंच बरं! . (प्रवेश-सुब्बाचारी) ओहो... हा पहा आलाच! हे काय चाललंय महाशय? नाटक म्हणजे काय चेष्टा समजलात? नाटक बसवून, त्याचा प्रयोग करण्यात आपला हात कोणी धरणार नाही म्हणून त्या दिवशी लंब्याचवड्या बाता मारल्यास.... आणि आज? जमलेली सारी मंडळी नाटक पाहायला आतुर झाली

अनुक्रमणिका

आहेत..... आणि.... तू..... ध्वजस्तंभासारखा येऊन नुसता उभा आहेस! (सुब्बाचारी जवळ आलेला पाहून) अरे, हे बघ! कुत्रा, कोल्हा, तरस वगैरे सहस्र जन्म-जन्मानंतर जगदीशकृपेनं एकदा किंवा दोनदा नरजन्म मिळायचा! या एकदोन जन्मात नाटक लिहिण्याची योग्यता मिळविण्यासाठी सरस्वतीची किती आराधना करावी लागते याची काही कल्पना आहे का तुला? ... ते माझं मलाच माहीत. त्यातही नाटकं लिहायची ती एक किंवा दोन. त्यातलं एकादं किंवा अर्धच रंगभूमीवर यायच्या योग्यतेचं... आणि तेही पहायला ऐकायला श्रोते जमणं दुर्लभच! कसंतरी करून हे सगळं जमवून दे म्हणून माझी शेंडीच तुझ्या हाती दिली, तर तू इथे निर्लज्यासारखा मुखस्तंभ होऊन माझ्यापुढे उभा! केलंयस तरी... काय, सांग!... अभय दे... आकाशवाणी...

सुब्बाचार-स्वामी... गुंडूराव! घाबरून नका. नाटकाच्या साऱ्या अॅरेंजमेंटस् कॅम्प्लीट केल्या आहेत. नऊची घंटा वाजरी रे वाजली, की झरकन पडदा वर जाईल... हो... या नाटकाला लागणारे कपडेलेते, पार्ट करणारी मंडळी, हे सारे जमवायचं, रिहर्सल्स घ्यायची, नाटक करून दाखवायचं हे सारं माझ्या टाळक्यावर एक मोठा दगड ठेवल्यासारखं ठेवलंत... अहो, हे काय नाटक आहे? त्यात ना एक साकी, ना दिंडी, ना पद ... काहीतरी नवीनच नमुना लिहिलेला दिसतोय! स्वामी... गुंडूराव, यातली अंदरकी बात काय आहे?

गुंडू- (चकित होऊन) सुब्बू, हे काय मधेच भूत... संकट...? 'स्वामी... गुंडूराव' आता काय? देवावरी भार! सुब्बू, मैत्री म्हणजे हीच का? आपण का नवखे, सुब्बू? जशी काही आताच आपली भेट झाली आहे, असं बोलतोयस की. हा काय न्याय आहे? सुब्बू, सुब्बू, तू विसरला असशील, पण मी कसा विसरेन? आपण दोघं एकाच दिवशी जन्माला आलो! आपण एकाच नक्षत्राचे, एकाच राशीचे आणि आमचं लग्नही पण एकच! शैशव-बाल्य सारखंच. अश्विनीकुमारांसारखे दोघंही एकाच वेळी शाळेत पदार्पण केलं. दोघांचं बेंच एक, दोघांचा क्लास एकच... मार बसला... गोता खाल्ला... परीक्षेत आपटी बसली... क्लासला गेलो... कुठंही असलो तरी आपण मिळूनच असायचे..... परीक्षेत एकमेकाजवळ. कॉपीची बातच नाही... (स्वगत) दोघांनाही उत्तरं यायची नाहीत. (प्रगट) सुब्बू, आठव ते दिवस. नोबल सेंटिमेंट ऑफ फ्रेंडशिप संबंध शाळेला प्रव्ह करून दाखविलेलं आठव रे राजा! हूं... त्या कन्नड मुनशीची कशी रेवडी उडविली, त्याबद्दल... तो... तो... पाषाणहृदयी... क्रूरात्मा...कठोर मनाचा... बालवैरी... हेड्मास्टर... मला एका हातात, तुला दुसऱ्या हातात धरून... श्रीमद्रामायणात... आठवतं का?... विश्वामित्रानं रामलक्ष्मणांना अरण्यात ओढित नेल्याप्रमाणं... आपणा दोघांनाही... खोलीकडे... आणि... मग! दिला... वेताचा प्रसाद! ... पाठ सोलली... सुब्बू... बॉड ऑफ लव्ह... आपणाला डिस्मिस् केलं... बाहेर हाकललं... होल स्कूल बघत होतं तुला आणि मला सुब्बू!

(सन् शाइनिंग, सब्लाइम लाइट).

एकमेकांच्या खांद्यावर हात ठेऊन... कृष्ण कुचेल्याप्रमाणं त्या माराच्या नरकातून पार होऊन बाहेर पडलो की रे राजा! वज्रासारखी दढ आपली ती मैत्री विरघळून की रे टाकलीस सुब्बू महाशया! आणि हे सारं पाव सेकंदात!

'गुंडूराव... महास्वामी!' एक महान् नाटकच लिहिलं म्हणे मी – मला! कालिदास... कैलास... करिबसप्पा... कृष्णामाचारु यांच्या पंतीला बसलो म्हणे मी! माझ्या जिगरदोस्ता, गुंडू राव! महास्वामी, म्हणतो! अय्यो... सुब्बू! हे सारं नाशवंतं... सुब्बू, नाशवंतं रे! मैत्रीसारखी थोर पवित्र वस्तू या जगात दुसरी

नाही रे. पण सुब्बू... तू हे सारं सोडून... तू आधीच ओरडतो आहेस... प्रेमानं... गुंडू... गुंडू... गुंडू म्हणून...

(जरा शांत होऊन)

सुब्बू, 'हे काय नवीन नाटक?... हा काय नवीन नमुना, यातली अंदरकी बात काय आहे? म्हणून विचारतो आहेस. पण ते-ते- तुला आधीच सांगितलं असतं तर... इतकी तकलीफ घेऊन नाटक रंगभूमीवर आणशील की नाही अशी शंका...माझ्या मनात आली, म्हणून अभय दे म्हणजे विस्तारानं, तपशीलवार सर्व सांगतो ऐक सुब्बू, ऐक-

खरं सांगायचं म्हणजे हे नाटकच नव्हे! हे... हे... आहे एक लेक्चर. आलं असेलच तुझ्या ध्यानात. सुब्बू, आपल्या स्कूल डेज मध्ये... आपल्या मेस्ट्रन्नी दिलेली ती लेक्चरं ऐकणं म्हणजे एक महासंकट! (फाटक्या खिशात हात घालतो, बोटं बाहेर दाखवीत) म्हणून तर या अवस्थेला येऊन पोचलो म्हणून समज. काय घाणेरडा कोट आहे हा! शिवून घ्यायला पाहिजे सुब्बू! तुझ्या शर्टाला काही भोकं आहेत ना!

सुब्बू :नाही बुवा!

गुंडू : मग सपशेल पालथा पडलो!... तर-तुझं डोकं हात असे का खाली लोंबकळत आहेत? लहानपणी लेक्चर ऐकायचं म्हणजे हुडहुडी भरायची. पण आता लेक्चर ऐकवायची हुक्की आली आहे. काय करू रे सुब्बू? लेक्चर म्हटलं की ऐकायलाच कोणी तयार नाहीत. श्रोते मिळणं आजकाल दुर्लभ झालं आहे. पण आज शेंडी पकडून ओढत आणून बसविले आहेत ऐकायला पाचसात माणसं. चार गुंडू पैलवानांना सांगून, पैसा देऊन हे साधावं म्हटलं पण नाही जमलं ते. कां म्हणून विचारतोस.... ऐक तर सांगतो सुब्बू...

आजकाल ही फ्याशन का काय म्हणतात ना त्यात शिरून क्रॉप म्हणतात ना तो करून घेतलाय... म्हणून शेंडी पकडून आणणं कठीण झालं आहे... मग केली, आणखी एक युगत टैय केली. एक हॉल घेतला...भाडं दिलं...दिवे लावले... खुर्च्यावर गाद्या घातल्या. दूध घेतलं. एक हंडा कॉफी शिजविली. एका ताटात मैसूरची पानं मलेनाडची सुपारी ठेवली. चन्नपट्टणचा चुना! –सर्व तयार गुलाबदाणीत ऑटो दिल बहार भरलं... मग ते जनोपकारी गेट आहे की तिथे उभा राहून आल्यागेल्यांच्या अंगावर सुगंधी पाणी शिंपडलं. पान तयार करून दिलं. नमस्कार करीत, डोळ्यात पाणी आणीत म्हणालो, "बाबांनो, एक लेक्चर देतो... तशी फार तसदी देत नाही... फारफार तर अर्धा तास.. खुर्च्यावर गाद्या आहेत. कॉफी तयार आहे... तुमची घरं पण दूर आहेत... आभाळ भरून आलं आहे. पावसाची लक्षणं आहेत... पुण्यात्मे आपण!"

-असं दीनवाणे सांगून पाया पडलो तर सुब्बू,.. गुलाबपाणी शिंपडून घेऊन, पान खाऊन... माझ्याच तोंडावर फवारा उडविणारे पापात्मेच अधिक... लेक्चर ऐकायची एकाचीही इच्छा नाही!

आता सांग... बिचारा मी काय करणार, सुब्बू ? ही लेक्चरबाजी संपवूनच तिरडीवर जायचं ठरवलंय मी. आणि लोकांनी... मी केंपाबुंदीला गेलो तरी माझं लेक्चर ऐकायचं नाही असंच ठरवलंय!

अनुक्रमणिका

हे कसं साधायचं हीच काळजी मला लागली सुबू, आणि झुरतच राहिलो. नंतर एका क्षणी चट्चट् पर्स्पी.... उहूं... इन्सिपरेशन का काय म्हणता ती आली सुबू!

सारा बर्फ तांदळाच्या पेठेत चूरचूर करवून... वरचेवर कापूसपेठेत फिरवून... हा ग्रामोफोन... ही तसबीर-पेटी हे दोन्ही... (सुब्बाचारी चकित होऊन बघतो)... अरे, ग्रामोफोन माहीत नाही का तुला? अय्यो! काळ्या लाकडाची पेटी... एक मोठं घड्याळ घ्यायचं त्याच्या पोटात आहे ते सारं सोलून बाहेर काढायचं आणि त्या पेटीत ते जोडायचं. पेटी बंद करायची. लोखंडाचं एक चक्र बसवायचं. त्यावर एक काळा दोसा-रेकॉर्ड... हूं! बसवायचा... एक सुई टोचायची. मग ते यंत्र बडबडलेलंच परत बडबडतं!

तसबीर-पेटी माहिती आहे की नाही, सुबू? अरे आपला कॅमेरा त्याचं नाव. तोही एक जंतु-एक प्राणीच. त्याला पाय पाच-तो पंचपाद प्राणी. बुरखा घालून मागं उभे राहतो त्याचे पाय दोन आणि त्या पेटीचे तीन असे पाच. एकाक्षी म्हणजे डोळा एकच. याच्यासमोर सारे लोक गोळा होतात आणि आपला स्वरूपनाश करून घेतात!

ही दोन्ही यंत्रं तयार ठेऊन सुबू, भोवताली हिंडणारी ही मंडळी, त्यांचं बोलणं, त्यांची संभाषणं, त्यांची सुखदुःखं सारी टिपून घेऊन... त्यांना वेसण घालून आणायचं या रंगभूमीवर... सुबू, लेक्चरमध्ये जी जी मुक्ताफळं बाहेर पडली असतील ती सारी या पात्रांच्या तोंडी घातली आहेत. लोक, हां... हे नाटक आहे, तेव्हा लोक पैसे देऊन, तिकीट देऊन, आत येऊन बसल्यावर मग हे लेक्चर आहे हे कळतं! पण एवीतेवी पैसे दिलेच आहेच, तेव्हा शेवटपर्यंत बसून ऐकूया अशी लोकप्रवृत्ती. आणि मी माझं लेक्चर त्यांच्या कानात ओतणारचं, कोंबणारच आहे! समजलं का? (आत घंटा वाजते)

हां, ती बघ घंटा वाजली. सुबू, आता काय ते तूच बघ. (सुब्बाचारी निघाला. गुंडूरावाने परत बोलवलं) सुबू, या नाटकाच्या बाबतीत नाटक रंगभूमीवर साजरं झालं तर... हीच कृतज्ञता... बघ... ते नाटक शिजवून, शिजवून, शिजवून तुझ्या चरणी अर्पण करतो... अधिक काय सांगू?...

विजयी भव! वत्सा, विजयी भव!

(दोघेही आत जातात.)

अनुक्रमणिका

टोळ्ळुगट्टी / प्रवेश पहिला

[स्थळ : कसबा होब्ली रीडिंगरूम. चारपाच मेंबर्स वर्तमानपत्र वाचीत आहेत. कारकून रामाशास्त्री सब्स्क्रिप्शन बुक वाचीत बसले आहेत. हिरण्णय्या प्रवेश करून येऊन बसतात व आपल्याला हवा असलेला पेपर नाही असे पाहून-]

हि: शास्त्री!

रा: स्वामी.....

हि: तो.....तो..... सब्स्क्रिप्शन 'मेल' पेपर?

रा: मोठे साहेब..... काल संध्याकाळी.....

हि: (स्वगत) ओहो... सपशेल पडलो... (प्रगट) काल? आणि 'कर्णाटक'?

रा: छोटे साहेब त्याचा स्वाहाच करतात!

हि: ठीक ठीक! काही झालं तरी साहेबच! ऑफिसात आमच्या नशिबी आहेतच; इथेही तीच गत! असू द्या. माझा पुढू पासबीस झाला, पुढं आला म्हणजे माझा वडवानल शमेल. देवानं मला किती दुःखात कष्टात ठेवलं तरी एक तरी चांगला पोरगा दिला आहे ना!

रा: एकच का? तुमचा धाकटा काय कमी आहे?

हि: कमी? काय कमी? ब्रेइन्स कमी. दुसरं काही नाही! ब्रेइन्स कमी, म्हणून जन्माला येऊन व्यर्थ, इतकंच!

रा : स्वामी, असं कसं म्हणता? तुमचा माधू म्हणजे किती गुणवान्, किती धैर्यवान आहे! मागल्या महिन्यातलीच गोष्ट.. एक पोरगा विहिरीत पडला. दहावीस दांडगट दात विचकत घाबरून मुखस्तंभासारखे पाहात उभे राहिले. ... पण माधु दोराला धरून सरसर आत उतरला आणि त्यानं त्या पोराला वाचविलं. ते मेडल त्याला प्रेझेंट करते वेळी मोठे साहेब स्पीच करताना म्हणाले, "अशा धैर्यवान पुत्रापेक्षा दुसरं श्रेष्ठ भूषण पित्याला नाही." ते विसरलात काय? तरीही तुम्ही या मुलाला विसरलात?

(रामाशास्त्री बोलत असताना हिरण्णय्या तिरस्काराने खिशातली तपकिरीची डबी काढीत-)

हि: तू रोमॅंटिक की काय म्हणतात की त्या जातीचा दिसतोस. ती... ती... प्रॅक्टिकल आउटलुक ऑफ लैफ म्हणतात ती तिळमात्र नाही. (डबीवर टिचकी मारून एक चिमटी तपकीर नाकात कोंबून नाक पुशीत) हे बघ, साहेबांनी मीटिंगमध्ये स्पीचमध्ये भूषणबीषण म्हटलं म्हणून आता काय या पोराला रिस्टवॉचसारखा हातात बांधून फिरू काय? कोणत्याही दृष्टीनं त्याचा मला उपयोग नाही किंवा त्याच्याकडून मदत नाही...

रा: असं कसं म्हणता स्वामी? एक आठवड्यापासून आपलं कुटुंब आजारी आहे. माधूनं क्रिकेट फुटबाल खेळायचं सोडून, रात्रंदिवस डॉक्टरकडे खेटे घातले... याच्यापेक्षा आणखी ती मदत काय करायची?

हि: हूं! फुकटच खायला मिळंतय बसून घरात. मग येवढं केलं तर जास्त काय?

वेंकटराव : (वाचता वाचता) सर ऐका, The following are the numbers of successful candidates in the Matriculation examination held...

हि: (लगबगीने) रिझल्ट्स आले काय? १६१ बघा.

वेंकटराव : फर्स्ट क्लास!

हि: वाहवा ! उत्तम! (उल्हसित मनानं) हे मला आधीच माहीत होतं... (स्वगत) मुंबईला जावं असं पुट्टू म्हणत होता हो, पण पण... पैशाचं कसं काय जमायचं? कुछ फिकीर नही! त्या त्या फर्टिंगाचे हुंड्याचे पैसे आहेतच की. ते वापरावे झालं (गडबडीने खुर्चीवरून उठून) येतो सार.

सगळे : गुड नैट.

(पडदा पडतो)

टोळ्ळुगट्टी / प्रवेश दुसरा

[हिरण्णय्याचे घर. पुढील भागातील एका खोलीत हिरण्णय्याची पत्नी भागीरथीअम्मा विव्ळत, तापानं फणफणलेली अंथरुणावर पडलेली आहे. जवळच पाळण्यात तिचं बाळ झोपलेलं. त्या खोलीसमोर सोप्यात पुट्टू, टेबलावर पडलेल्या पुस्तकाशेजारी बसून वाचत आहे. चेंडू, बॅट, स्टंप पसरलेलं माधूचं टेबलही जवळच आहे.]

भागीरथी: (विव्ळत) अय्यो, देवाSS! डोकं फुटतंय SS! अय्यो, घसा... जीभ कोरडी पडली आहे. कोण आहे रे तिथं? सातू? पातू? ... अरे कर्तव्य म्हणून तरी थोडं पाणी तरी आणा ग... अय्यो, घरात कोणीच नाही का रे? ... माधू तू... तरी...

पुट्टू: ठीक! रात्रंदिवस या कारट्याच्या ट्यांहा SS हा न्यूसन्स आणि वर आठवड्यापासून मातोश्रींचा हा आजार आणि आरडाओरडा. असं असताना मॅड कान्सेन्ट्रेट करून स्टडी करायचा! Impossible oh! ड्याम न्यूसन्स (हातात औषधाच्या बाटल्या, खाकेत भाजीची टोपली घेऊन माधू प्रवेशतो)

माधू : (अत्यंत आतुरतेनं पुट्टूस) पुट्टू , अम्मा कशी आहे? ताप गेला का?

पुट्टू: (आंबट चेहरा करून, आठ्या घालीत)... तू काय आंधळा-बहिरा आहेस का? जाऊन बघ की... विचार...

माधू: (बाटल्या, भाजीची टोपली खाली ठेवून, पटकन् आत जाऊन अम्माच्या कपाळाला हात लावून) अम्मा, आता कसं वाटतंय? ... अरे बापरे! कपाळ भाजतंय की! अजून ताप कमी झालाच नाही ना? डॉक्टरनं ताप नसेल तर हे औषध घ्यायला सांगितलं आहे. आता काय करायचं? ... धावत जाऊन विचारून येतो. (जाताना पाळण्यातल्या बाळाला पाहून) बाळाचं दूध तापविलं का?

भागी: दुपारी दिलं होतं. दूधवाल्याकडे जायला कोणी नाही असं ती म्हणत होती. एकदा हातात पुस्तक घेऊन बसला की पुट्टु कुणाचा नाही. काही काम सांगितलं तर वाघासारखा चवताळून अंगावरच येतो.

माधू: जाऊ दे ग अम्मा, डॉक्टरकडे जाऊन येताना दूधही घेऊन येतो.

पुट्टू: बुद्दू! प्यूनच्या कामालाच फिट आहे! जंटलमन्ली डिग्निटी तसूभरसुद्धा नाही. दूध आणायचं, औषध आणायचं, भाजी आणायची, बायकासारखं पाणी ओढायचं आणि पत्रावळी लावायच्या! हे सगळं करत गेला तर यक्झामिनेशन पास करून फ्यूचर केरियर कुठून येणार? स्टुपिड फूल!

हि: (उत्साहातिरेकाने प्रवेश करून) पुट्टु, तुला फर्स्ट क्लास-

पुट्टू: (निष्काळजीपणे) ते खरं, पण न्यांकबिक कळली का?

हि: अजून नाही कळली. मग आता मुंबई की मद्रास?

पुट्टू: एक्सपेन्सचं कसं काय?

हि: त्याची काळजी तुला कशाला ? तू आपला फर्स्ट क्लास सांभाळ म्हणजे झालं. पैशाचं माझ्याकडे सोपव.

पुट्टू: पण पैसे आणणार कुठून?

हि: चिंता कशाला? माधूच्या सासऱ्यानं दिलेलं सोन्याचं कडं आणि हुंड्याचे पैसे तू बी.ए. होईपर्यंत पुरतील. त्या टोणग्याला काय उपयोग आहे या पैशाचा? (आजूबाजूला पाहात) कुठं गेला आहे तो शुंभ? घरी आलाय की उकिरडे फुंकत हिंडतोय?

पुट्टू: (उपहासान) आताच आल्यासारखा दिसला पण काहीतरी वटवट करीत निघून गेला. काय, पासबीस?

हि: (रागानं दातओठ खात) पासही नाही आणि बीसही नाही. येऊ दे म्हणजे दाखवितो! (खोलीत कण्हत असलेल्या पत्नीकडे पाहून पण दुर्लक्ष करीत) काय ग ए, अजून आडवीच आहेस की! सगळं गेलं मसणात! (पाळण्याकडे बघत) दुष्काळात तेरावा महिना आल्यासारखं हे कारटं एक! हाच संसार! (पुट्टूकडे बघत) पुट्टू, या साऱ्या दुःखातून संकटांतून माझी सुटका तुझ्यामुळे झाली तर व्हायची शक्यता आहे. तू चांगला वर येऊन मोठा झालास म्हणजे हे सारं दुःख विसरेन. (एका हातात औषधाची बाटली, दुसऱ्या हातात दुधाचं भांडं घेऊन येत असलेल्या माधूला पाहून) आले बघा! कायरे, कुठं गेला होतास? ही काय घरी यायची वेळ का रीत? हे घर म्हणजे अन्नछत्र समजलास?

माधु: (आश्चर्याने) अम्माला औषध आणायला डॉक्टरकडे गेलो होतो. ताप कमी झालाय का? कसं आहे अम्माला? कशी आहे अम्मा?

हि: (छाती बडवीत) अय्यो, तिथं तुझा आज्ञा... तूं पास व्हावास म्हणून त्रिपुंझ लावून बसलाय... आता तर गोवऱ्याहि रचून झाल्या. बोंबला तुझ्या केरियरच्या नावानं? अम्मा, डॉक्टर, दवाखाना, पोर, दूध... हेच तुझ्या नशिबात. थू: तुझ्या जिनगानीला!

माधु: आता काय करायचं? पुनः जाऊन विचारून येऊ का? (अम्माची हालचाल पाहून) अम्मा, जागी आहेस? ... आता कसं आहे?

भागी: जरा बरं वाटतंय माधु. हे डोकं दुखतंय रे. ते थांबलं की सगळं बरं होईल.

माधु: (पाळण्याकडे बघत) अरेच्या, बाळाला दूध! (मोठ्यानं) आत्या, दूध आणलंय. बाळाला तापवून दे. बिच्चारा... पोट्यात काही नाही!

नागम्मा: (आतूनच) बरं! चुलीपुढे मी दूध तापवत बसले तर पाणी कोण ओढणार? ह्या सुना म्हणजे गोजिरवाण्या रंगीत भावल्या! हार्मणी वाजविणारे हात दूध तापवतील?

माधु: बरं बाई आत्या, आज खेळबीळ सर्व बंद. दहावीस घागरी पाणी ओढलं तर झोप तरी चांगली लागेल. आधी बाळाला दूध तरी ऊन करून दे. बिच्चारं दुपारपासून उपाशी आहे!
(हे बोलणे चालले असताना हिरण्णय्या पुनः सोप्यात येतात. माधु आत जातो.)

हि: (आठ्या घालीत) नागू-

ना: (आतूनच) काय अण्णा? (बाहेर येऊन) पासबीस असं काहीतरी ऐकलं. या पोराचं काय झालं?

हि: व्हायचं काय? मी आधी भाकित केल्याप्रमाणं पुट्टु फर्स्ट क्लास, माधु फेल. जाऊ दे! खाल्या अन्नाला थोडं काम तरी करतोय नाहीतर डाव्या पायानं लाथ मारून बाहेरच घातला असता. नागू, यानंतर त्याला भाताला तूप, सार वर्ज्य. आणि पांघरायला रंग नाही व उशी पण नाही कळलं की नाही?

(पडदा पडतो.)

टोळ्ळुगट्टी / प्रवेश तिसरा

[स्थळ – हिरण्णय्याचा सोपा. माधूच्या टेबलावर वाकून त्याची टोपी प्रेमानं कुरवाळत सातु अश्रू गाळीत आहे.]

सातु: हाय रे देवा! पास म्हणजे स्वर्ग आणि फेल म्हणजे नरक? दुर्दैवानं हे फेल झाले म्हणून त्यांच्या अन्नपाण्यात फरक आणि छळ. माझा बाप कोणतीही परीक्षा पास झाला नव्हता, तरी आम्ही सगळे प्रेमानं राहिलो नाही का? महत्त्व माणसाच्या गुणाला नसतं का? पैसा आणि प्रतिष्ठेच्या पायी विश्वास, प्रेम, करुणा या सान्याला तिलांजली द्यायची?

(पातु 'हा रे सैया' हे हिंदी गाणे गुणगुणत प्रवेश करते. भिंतीवरील आरशात चेहरा पाहात)

पातु: कसलं हे जुनाट घर! बसायला खुर्ची नाही, टेबल नाही की चेहरा पाहायला एक डीसेंट आरसा नाही, पण ऐट तर काय विचारायला नको यांची!

(मागे वळून सातूला पाहून तिच्या जवळ जाऊन)

पातु: काय ग, अशी कष्टी का?

(नागम्मा साबणाचा तुकडा एका काडीच्या टोकाला लावून, हातात घेऊन येते.)

नागम्मा: (उच्चस्वरात) ब्राह्मणाच्या घरी हा गो काय भ्रष्टाचार! साबणानं तोंड घासलं तरच चुन्यासारखं पांढरं होतं, असं का समजलात? तुम्हा सवाष्णींना देवांनी दिलेली हळद नाही का गो? अय्यो, काय ह्या आजकालच्या घाणेरड्या पोरी! डोळ्यात नाही काजळ, कपाळाला नाही कुंकू, गालावर नाही हळद, म्हणूनच ग म्हणतात मोठी माणसं या पोरींना शाळेला पाठवू नका म्हणून. इंग्लीष, साबण, विलायती राख, माती आणि मसण तोंडाला फासायचं. वाकडा भांग आणि वाकडेतिकडे आकडे. घाणेरडी विद्या शिकतात आणि सवाष्णीच्या साऱ्या लक्षणांना तिलांजली ! कोणाचा गो हा साबू ?

पातु: माझाच वाटतं.

नागु: (वेडावत) माझ्याच वाटतं! गालाला हळद लावायला काय जातं तुझं?

पातु: (उपेक्षेच्या स्वरात) त्या दिवशी, सगळेच जिन्नस महागले आहेत, असं काहीतरी बडबडलात, तेव्हा म्हटलं हळद राहू दे. आणि हा साबू माहेरून आणला.

नागु: तुझ्या माहेरचा साबू! ते कळलं ! फाजील, चहाटळ! घर म्हणून हळद राहू दे... म्हणे... कुणाकरता ग? (कापऱ्या स्वरात) माझ्याकरता म्हणून? ... (पातूला उत्तर देण्याचं धाडस झालं नाही म्हणून सातूकडे बोट करीत) ही महामाया!... हिनं दारात पाय ठेवला आणि पुढच्याच महिन्यातच

कुंकवाचा आणि माझा संबंध कायमचा तुटला! ... (दुःखानं) हळदीकुंकवाला माझ्याकडून तिलांजली देववलीन...(रागानं सातूकडे पाहून) काय ग, तू आलीस आणि तुझ्या पायगुणाचं फळ ऐकलंस का? तुझा नवरा नापास आणि आता त्याच्या नशिबात मवाल्यासारखं हिंडायचं... आणि हमाली करायची. (जाताना) कुटुंबाचीच वाताहत झाली! ही सारी दुःख बघण्याचं, कष्ट उपसण्याचं माझ्या नशिबी परमेश्वरानं का लिहिलंय कुणास ठारुक? मुळातच पापी जन्म!...पापी जन्म माझा!...(जाते.).

पातु: (नागम्माच्याच सुरात) पापी जन्म.. पापी जन्म! आपला पापी जन्म हे आज कळलं वाटतं या घुबडाला?

सातु: हे फेल झाले ती माझी चूक का? हिचं मंगळसूत्र तुटलं तीही माझी चूक का? अरेरे! (रडते).

पातु: अय्यो! वेडे! बायकासारखं काय रडतीस? त्या घुबडाचा नवरा गेला तिच्या नशिबानं... तिची बडबड ऐकून तू का रडतीस? तुझा नवरा फेल झाला म्हणून त्याचं काय नुकसास झालं?... (पुट्टूच्या टेबलाकडे बोट दाखवीत) हे पास झाले म्हणून यांचा दर्जा काय वाढला? ज्याचा गुण असतो तोच टिकतो (पुट्टूच्याच स्वरात) ओ डॅम न्यूसन्स! ज्याला त्याला ज्याम न्यूसन्स! जस काही कालपरवा विलायतेहून आल्यासारखं समजतात.... यांच्यापेक्षा मलाच इंग्लिश अधिक येतं, पण उपयोग काय? तसं पाहिलं तर वडिलांनी मला इंग्लिश, फिडेल, हार्मोनियम, वीणा सगळं शिकवलं. पण काय उपयोग? पोपटासारखं रक्षण केलं, वाढवलं आणि शेवटी या बोक्याच्या तोंडी दिलं!... ऋषिपंचमीला आजी उद्यापन करणार आहे म्हणून बरं वाटतंय, नाहीतर या घरात आणखी काही दिवस राहिले तर वेडच लागायचं.

सातु: ऋषिपंचमीला माहेरी जाणार आहेस? हे तुला कसं कळलं?

पातु: कसं कळलं? लिहिलं वडलांना पत्र. ऋषिपंचमीला बोलावलं नाहीतर विहिरीत जीव देईन म्हणून!

सातु: इथनं कसं काय लिहिलंस? मी नुक्तीच आले, तेव्हा वडील आजारी होते. कसे आहेत म्हणून पत्र लिहिलं, तर त्या पत्राचे तुकडे तुकडे करून, बायकांनी कुणाला पत्रे. लिहिलेली बघितली तर तंगडी तोडीन असं नागत्या म्हणाल्या. आणि आपणा दोघांनाही भीती घातली नाही का? तिला नकळत कसं काय पत्र लिहिलंस?

पातु: अय्या, सातु! असल्या घुबडांना का मी भिते? शेजारची सरसू आहे ना, तिच्या घरी बसून पत्रं लिहिलं. (हिरण्णय्या हातात एक पत्र घेऊन वाचीत येताना बघून, हळू स्वरात) ते बघ मामंजी. हातात पत्र आहे. ते बाबांचंच असणार. मी माहेरी गेल्यावर तुझ्या बाबांना पत्र लिहिलेला सांगू का?

सातु: नको ग बाई! (माधूच्या टेबलाकडे बोट दाखवीत) इथंच राहिले तर, त्यांचे अर्धे श्रम तरी कमी होतील.

(दोघीही हातात हात घालून आत जातात. हिरण्णय्या पत्र वाचीत सोप्यात येतात.)

अनुक्रमणिका

हि: नागू!

नागु : (आतूनच) अण्णा, आलेच-

हि: आता काय चालवलंयस सैपाकघरात?

नागु: दुसरं काय करायचं? दहीपोहे खायचं आमच्या नशिबी!

हि: जरा बाहेर येतेस का? (पुनः पत्र वाचतो. नागम्मा प्रवेश करते)

ना: हे काय? पत्र?... कोणाचं? काय समाचार? कोणी मेलंबिलं काय?

हि: पुरे झालं तुझं मंगलवाद्य! कोणी मेलं नाही. पुट्टूच्या सासऱ्याचं पत्र आहे ऋषिपंचमीला मुलीला पाठवा म्हणून.

ना: मला माहीतच ते! तरी लग्नाचे वेळीच म्हणत होते, आरडाओरडा केला, पण आमच्या बडबडीकडे कोण लक्ष देतो? आमचं बोलणं कोण कानावर घेतं? या मोठ्यांचा नको सहवास. अशांच्या घरच्या मुली... आमच्याकडून पूजा करून घ्यायलाच लायख. घरकामाला निरुपयोगी. काडीची मदत व्हायची नाही. आता काय त्याचं? व्हायचं ते होऊन गेलं. आता काय ठरवलंस?

हि: उद्यापन परवाच आहे! आता काय करायचं? आज रात्रीच पाठवलं पाहिजे. पुट्टू पास होत वर आला तर त्याच्या नोकरीकरता त्याच्या सासऱ्याचं शिफारसपत्र वगैरे पाहिजे. त्यांना नाखूष करून चालणार नाही. तूच आज रात्री जाऊन पोचवून ये.

नागु: बरं बाबा! पण या माधूच्या बायकोला तरी इथं ठेवून घेण्यात काय अर्थ आहे? ह्या पुण्यमयीनं उंबऱ्यात पाय ठेवल्यापासून अनिष्ट परंपराच सुरू झाली आहे. (रडत) आल्याआल्या तीन महिन्यात माझं सौभाग्य गिळलं. मी बोडकी झाले. मला तांबडं लुगडं नेसवलं... नवऱ्याला किरकिट काय ते खेळायला लावलं. आणि आज्ञाच्या शुश्रूषा करायला लावलीन. वहिनी तर माझं म्हणणं ऐकायलाही तयार होत नाहीत... 'जाऊ दे हो वन्सं, लहान मुलगी आहे' असं म्हणतात. ह्या रंगीत बाहुल्यांना घेऊन काय करायचं?

हि: होय बघ, नागू. त्या निरुपयोगी माधूला पोटाला घालायचं... आणि वर त्याच्या बायकोलाही. ते काय म्हणून? माधूसाठी आणलेला हुंडा हा एकच तिचा उपयोग. त्या हुंड्याचा उपयोग पुट्टूच्या फीसाठी. ह्या नाचणाऱ्या रंगीत भावल्या आपल्या माहेरीच नाचू देत. पातूबरोबर हिलाही पोचव.

नागु: बरं, गाडीनंच जाते. (निघते)

हि: (झोपलेल्या पत्नीकडे तिरस्कारानं बघत) ए, हं! आता कसं काय आहे?

अनुक्रमणिका

भा: (खोल आवाजात) जरा बरं आहे असं वाटतंय.

हि: जरा बरं, जरा बरं म्हणे! असं म्हणत आठ-दहा दिवस हांतरुणात आडवी पडून राहिली आहेस. आता काय, दोन्ही सुना माहेरी गेल्या! आता घरात कोण करणार काम! आणि हे तुझं कार्ट, त्याच्याकडे कोण पहाणार? साऱ्या कुटुंबावरच आफत आणली आहेस की ग! प्रत्येक गोष्टीला नागू. पुरे आता. उद्या लवकर उठून नागू येईपर्यंत थोडंतरी, होईल तितकं काम कर. देहालाही बरं. उं...उं-मी मागच्या खोलीत झोपतो. सकाळी उठव (कपडे काढीत) काय मेली थंडी! ए, त्या खोलीत ऊब तरी आहे का?

भागी : हूं!

हि: तर मग तो रग तरी दे. (भागीरथी आपला रग् देते. हिरण्णय्या ती पांघरतात. आळस देत, तोंडाजवळ टिचकी वाजवीत. 'राघवा' म्हणत आत जातात.

आतल्या दरवाज्यातून नागू, पातू, सातू बाहेरच्या दारात येऊन उभ्या राहतात. नागूच्या खाकेत हरणाचं कातडं असलेली पेटी, हातात एक गाठोडं, सातूच्या हातातही एक गाठोडं आहे. पातूचे हात रिकामे. सातू-पातू भागीरथीअम्माकडे जाऊन नमस्कार करतात)

पातू }
सातू } आम्मा, जाऊन येतो.

भा: अरेरे, दोर्घीनाही जाते वेळी कुंकू लावायला पण कोणी नाही... (नागम्मा रागानं चमकते. भागीरथीअम्मा मोठ्या सायासाने बसते.) सातू, कुंकवाचा करंडा आण बाळ. (सातू करंडा आणण्यास जाते) पातू, विचारलं म्हणून आईला सांग. माझी प्रकृती साधारण आहे म्हणून सांग. तापबीप आहे म्हणून घाबरवू नकोस. (सातू करंडा आणते)

इथला सगळा घोटाळा संपेपर्यंत आठदहा दिवस माहेरी स्वस्थपणे राहून या. (भागीरथीअम्मा दोर्घीना कुंकू लावतात. पुनः दोघी त्यांना नमस्कार करतात) सौभाग्यवती भव. सुखानं नांदा.

नागू : (स्वगत) सौभाग्यवती भव, सुखानं नांदा! यात काय सुख आहे हे मला कुठंच दिसत नाही.

भागी : (नागूस उद्देशून) जाऊन येता ना?

नागू : येतेsss! येतेsss! (स्वगत) त्यात कशाला संशय? निश्चित परत येणार... (पातूकडे बघत) अग, तुझं गाठोडं?

पातू: माझी ट्रंक आणि बेडिंग आहेत.

अनुक्रमणिका

नागु: (तिच्याचसारखे म्हणत) ट्रंक आणि बेडिंग! बाईसाहेब दिग्विजयाला निघाल्या! हातात गाठोडं असतं तर अपमान वाटतो काय? कोण घेणार आहे तुझी ट्रंक आणि बेडिंग डोंबलावर ? मी काय घेणार नाही ग बाई!

पातु: हमालाला सांगितलं आहे म्हटलं!

नागु: दिमतीला तुमच्या एक हमाल वाटतं! कूलीला पैसे कोण देणार?

पातु : आहेत माझ्याकडे द्यायला पैसे.

नागु: मोठी राजाची राणीच तू!... तुझ्याकडे सगळं आहे, माहीत आहे मला. फक्त मानमर्यादा तेवढी नाही. (एक हमाल आत येऊन पातूची ट्रंक व बेडिंग घेऊन चालू लागतो.) स्टेशनला जायला टांगाबिगा आहे की. चला (पुढे हमाल, त्याच्यामागे सातु, पातु आणि त्यांच्यामागे नागम्मा) चला आता; परत आलात माहेरून म्हणजे दाखविते!

(भागीरथीअम्मा आळस देत झोपते. प्रवेश: माधु- अम्माजवळ जातो, झोपलेली बघून औषधाची बाटली व ग्लास आपल्या टेबलावर ठेवतो. सोप्यातला दिवा, पुट्टूच्या टेबलवरचा दिवा बारीक करतो. शर्ट काढून, फाटकी चटई पसरतो. पांघरायला कांबळं सापडत नाही.)

माधु: माझं कांबळं? अरेच्या! विसरलोच की- फेल झाल्याबद्दल शिक्षा! पांघरुण नाही! (पुनः कोट व शर्ट घालतो. चटईवर आडवा होतो. उशी नसलेलं लक्षात येत नाही. डोके आपटते. स्मित करीत) शिक्षा ती शिक्षा आणि तीही सक्त मजुरीची. नापास होण्याचं पाप नकोरे बाप्पा. पाहिजे तर चोरी करावं, खोटं बोलावं. (हवा गेलेला फुटबाल उशाशी घेऊन झोपतो. पुट्टू प्रवेश करून दिवा मोठा करतो, हंतरुण पसरतो, एक पुस्तक घेऊन मोठ्याने वाचत पडतो.)

माधु: ए, पुट्टू, मनात वाच की. अम्मा-बाळ जागे होतील ना?

पुट्टू: (दुर्लक्ष करीत) माधु, माझी विद्या श्रेष्ठ की पोराची झोप?

माधु: (डिवचलेल्या सापासारखा रागानं डोकं वर करून) तुझी विद्या! आजारी अम्माला आणि झोपलेल्या बाळाला त्रास देणारी तुझी विद्या! आग लागो तिला! तू पास होऊन कुणाला काही उपयोग आहे का? उपद्रवच जास्त.

पुट्टू: काय उपयोग? मी पास होऊन है पोजिशनला पोचलो म्हणजे आपल्या फ्यामिलीला क्रेडिट मिळेल, ते पुरेसं नाही का?

माधु: है... पोजिशनला आलो तर! नागत्याला मिश्या असत्या तर काका म्हणता येईल. अरे पुट्टू... तू माझ्यापेक्षा मोठा. पोकळ वासा होऊ नकोस. बाप मेला तर मेला, तिथीला खायला वडे मिळतील म्हणण्यासारखं आहे. अम्मा-अण्णांना मदत न करता आपल्यापुरतंच पहात असतोस. हीच का

तुझी विद्या? याचकरता का तुला शिकवलं? परवा अम्मा काय म्हणाली आहे का लक्षात?... आपण या लोकात राहायचं देवाला द्यायचं भाडं म्हणजे आजूबाजूच्या सर्वांना उपयोगी पडणं...

पुट्टू:(रागानं दिवा मालवतो) बस कर तुझं हे 'कर्तन लेक्वर.' मला आता झोप येती आहे. (पांघरून घेऊन झोपतो. माधु हळूच हसतो. भागीरथीअम्मा जाग्या होतात)

भागी: माधू! अजून जागाच आहेस का?

माधु: दहाचे सुमारास तुला एक डोस द्यायला डॉक्टरनी सांगितलंय.... हे बघ आताच दहाचे ठोके पडताहेत कचेरीत. (उठून बाटली औषध ग्लासमध्ये ओतून अम्माला देतो) अम्मा, हे औषध घे आणि झोप.

भागी: (माधूनं दिलेलं औषध घेते. माधूचा हात हातात घेऊन म्हणते) बाळ, पासबीस झालास का?

माधु: (अम्माच्या तोंडावरून हात फिरवित) नाही अम्मा. पास झालो काय आणि नाही काय? माझ्या वाटणीचंदेखील पुट्टूच पास झाला आहे... तू बरी झालीस म्हणजे झालं. तू उगाच काळजी करू नकोस अम्मा. फेल झालो म्हणून घरभर इतका आरडाओरडा, गोंधळ होईल हे माहीत असतं तर आधीच थोडा जास्त अभ्यास करून पास झालो असतो. अम्मा, तू नको करू काळजी. आता मी अभ्यास करून पुढच्या वर्षी पास होईन.

भागी: (माधूच्या डोक्यावरून हात फिरवित) हे तुमचं पास-नापास मला काही कळत नाही. तुम्ही संसारात सुखी व्हावं व ते मी बघावं त्यातच मला आनंद आहे. जा, बाळ, झोप.

(माधु हळूच जाऊन झोपतो. पडदा सावकाश पडतो व पुनः वर जातो.)

पुट्टू: (आंथरुणावर उठून बसतो, जोरजोरात वास घेतो) हा कसला वास येतो? (एकदम भितो व मागच्या दरवाज्याकडे बघून घाबरून) आग! आग! SSS अरेरे, (सुचेनासं होऊन पुस्तकं घेऊन पुढील दारानं बाहेर जातो)

माधु: (एकदम जागा होऊन डोळे चोळत) आग! कोण म्हणालं ? का स्वप्न होतं? आग! ... (आजूबाजूला वास घेत, मागच्या दाराजवळ येऊन पाहतो तो) अय्यय्यो... इथेच आग आहे की, अम्मा! बाळाला... (आत जाऊन) अम्मा, घाबरू नकोस... घराच्या मागच्या बाजूला आग लागली आहे... ओरडू नको... धीर धर. माझ्या बरोबर चल...

भागी: अय्यय्यो! तुझे अण्णा...

माधु: कुठे झोपलेत आहेत अम्मा?

भागी: मागच्या खोलीत. पोरा, आता रे कसं?...

माधु: भिऊ नको तू, इथून कुठं हालू नकोस. (आत जाऊन) अण्णा SS आग घराला... लवकर उठा...

हि: (आतूनच) अय्य्यो... देवा रे!

माधु: ओरडू नका... माझ्या बरोबर चला.

(माधु वडिलांना बाहेर आणतो... मागील दारातून धूर बाहेर पडत असतो)

भागी: (जोराने ओरडते)

माधु: घाबरू नको अम्मा. आण्णा माझ्याबरोबर आहेत

हि: अय्य्यो! पुट्टू! पुट्टू कुठे?(माधूला पाहून) अरे, चांडाळा! पुट्टू आत सापडला असताना, तू इथं मुखस्तंभासारखा काय उभा आहेस? दुष्टा!...

माधु: (वाढत असलेली आग बघून, एक क्षण मागे घेतल्यासारखे करून आईकडे पाहतो) अम्मा, तू बाहेर जा. बाळाला धुराचा त्रास होतो आहे. (आत जातो) पुट्टू, ए पुट्टू, घराला आग लागली आहे रे! कुठं आहेस रे? ये ये- अरे रे.

हि: (बायकोला बाहेर ढकलीत) जा, बाहेर जा.
(भागीरथी बाहेर जाते)

माधु: (आतून) अरेरे, अंग भाजतं आहे! (खिडकीतून अम्मा, पुट्टु येथे नाही... पुट्टु... पुट्टु!
(आवाज खोल जातो)

भागी: (गडबडीने) अय्य्यो... पुट्टु तर बाहेरच्या कट्ट्यावरच आहे... पुट्टु आहे हो... माधूला बाहेर बोलवा.

हि: पुट्टू आहे ना? पुट्टू... अरे पुट्टू!...
(पुढच्या दरवाज्याने बाहेर जातो)

भागी: माधू अरे माधू..... पुट्टू इथे आहे रे... अय्य्यो..... ही कसली गर्दी?

(लोकांची गर्दी व आवाज ऐकू येतो)
(प्रवेश : रामाशास्त्री वगैरे शेजारी)

रामा: सगळे सुखरूप ना?

भागी: अय्यो, माधू...

अनुक्रमणिका

रामा: घाबरू नका अम्मा... मंडळी त्याला उचलून आणीत आहेत.

(मुर्छित माधूला घेऊन चार-पांच मंडळी येतात.
हिरण्णय्या, पुट्टु पुढच्या दरवाजाने आत येतात)

सगळे: तुमच्या मुलाच्या धैर्याचं किती वर्णन करावं? तो जर आज नसता तर तुमच्या संबंध कुटुंबाचा नाश झाला असता आगीत!

(माधूला अम्माच्या मांडीवर झोपवतात. अम्मा पदराने वारा घालते)

रामा: स्वामी, हिरण्णय्या, आतातरी दोन मुलातला फरक कळला का? पास झाला काय, नापास झाला काय, पोकळ वासा तो पोकळ वासाच!

(पडदा पडतो)

टोळ्ळु-गट्टी /उत्तररंग

[प्रवेश : गुंडूराव]

गुंडू: श्रोतेमंडळी, एक नम्र विज्ञापना! आपणाकरता हा एक नवीन नमुना लिहून, माझा हा प्रथम प्रयत्न... तुमच्या मनात नसलं तरी... उठायलाही अवसर न देता ऐकवल्याबद्दल माफी मागत आहे. या नाटकात चातुर्य किंवा चमत्कार तिळभरहि नाही हे मी प्रांजलपणे कबूल करतो. तरीसुद्धा जानवं हातात धरून मी सिद्ध करू इच्छितो की यात आलेली पात्रं, त्यांची सुखदुःख, त्यांची संभाषणं यात काहीही कमी नकरता, जशीच तशी चित्रिली आहेत. या नाटकात 'एक्जागिरेशन्' का काय म्हणतात ना, त्याचा वाससुद्धा नाही. तपशीलवार सांगतो ऐका...

आपल्यापैकी काही जणांना हिरण्णय्यांनी आपल्या फेल झालेल्या मुलाचा केलेला छळ-पोटी आलेल्या मुलाचा असा छळ करणं सहजही नाही, नैसर्गिकही नाही असं वाटेल. मुलगा फेल झाला म्हणून त्याला उशी, कांबळं, भाताला तूप, सार न देणं.... माझ्या माहितीचे असे अनेक बाप आहेत की ज्यानं नापास झालेल्या आपल्या मुलांची पूजा केलेली तपशीलवार सांगितली तर हा हिरण्णय्या त्या सर्वांचं सार असंच ओरडून म्हणाल. या बाबतीत संदेहात पडू नका. उदाहरण सांगतो ऐका. नावं सांगितली तर भांडणं व्हायची. बाप जरा घट्टमुट्ट...हॉस्पिटलमध्ये बसलो होतो. रिझल्ट होऊन अर्धातासही झाला नव्हता. एका पोराला घेऊन आले होते... खाली उतरल्यावर डॉक्टरनी अंगरखा काढला. सुजले होते पाठीवर वळ... विनायकचतुर्थी संक्रांतीसारखा... वाकडा तिकडे पाठ कडबूसारखी सुजली होती. बाटली कार्बालिक, तीन पौंड कापूस... हॉस्पिटलला खर्च! फेल म्हणून घरी कळलं तर कातडं सोलतील या भीतीनं विहिरीत जीव दिलेत अनेक पोरांनी! हिरण्णय्या म्हणजे असला करुणानिधीच!

हे नाटक सुरु होण्याआधी आमचे कंडक्टर सुब्बाचारी यांनी हे नाटकच नव्हे, हे एक लेक्चर आहे असं माझं सीक्रेट सांगताना, आपण सारे इथेच होता हे माझ्या लक्षातच आलं नाही. आता काय सीक्रेट बाहेर पडलंच तेव्हा लपवण्यात काय अर्थ? हे एक लेक्चर आहे हे एकदम कबूल. तपशीलवार सांगतो... क्षमस्व. आणि ऐका... हे लेक्चर आहे विद्याभ्यासाशी संबंधित. विद्याभ्यासाचे क्रम, त्याचं प्रयोजन, महत्त्व वगैरेविषयी माझे खूप परिश्रम आहेत. त्यातल्या त्यात इंग्लीष विद्याभ्यासक्रम ह्या नावानं जे काही आपण चालविलं आहे त्या क्रमाच्या मी फोडी अन् फोडी करून लोणचं घातलं आहे. जवळ कांबळं बाळगूनच बोलतो आहे! आजकाल घरी मुलगा जन्माला आला रे आला की सप्ताक्षरी मंत्राला सुरुवातच होते... 'पुढे आलं पाहिजे...पु...ढे... आ...ले...पा...हि...जे' ... जणू काय पुढं येणे म्हणजेच देवावर प्रकाशाचा झोत... आठ वर्षांचा होईपर्यंत त्या मुलाला या सप्ताक्षरी मंत्रात बुडवून, बुडवून काढून, मग अभ्यास करकरून पास होण्यासाठी शाळेला पाठवायचा...शाळेत... आमची ही पोरं कशाचा अभ्यास करतात? ...हे सारे तपशीलवार तुमच्या समोर ठेवतो-ऐका शाळेत मेस्ट्र (स्वगत) सर्वज्ञ, टरकरायलाच लायख! (प्रगट) चीनचा इतिहास, जॉर्जियाची जनसंख्या, सायबेरियातील वनस्पती, अबिसिनियातील दागिने-आपल्या लोकांना खास उपयोगी असे हे विषय! वर्षातील अकरा महिने झकुकु ताड्या घोट्या करवून हे डोक्यात कोंबायचं! आणि मग हे अमोघ विचार डोक्यात शिरले का नाही अशी शंका येऊन, त्याच्या परिहारार्थ बाराव्या महिन्यात परीक्षा! वीस-एकवीस डिसेंबरला.

अनुक्रमणिका

परीक्षेचा दिवस म्हणजे घरात एकच गोंधळ! शेजारच्या लोकांना यांच्या घरी उद्यापन आहे असं वाटतं! त्या दिवशी पारणं असो किंवा नसो सकाळी ८॥ ला जेवण तय्यार... आमचा मुलगा बरंचसं खाऊन, देवाला नमस्कार करतो, आईचा आशीर्वाद मिळवतो, आज्ञीकडून गंधाचा टिळा लावून घेऊन बाहेर पडतो... जणू काय दिग्विजयाला निघालाय! धो धो पाऊस त्यातच. तेथे त्याचं स्वागत कैद्यासारखं एक नंबर टेबलाजवळ बसवून... प्लेट वाटीऐवजी टेबलावर कागद असतात... प्रश्न पत्रिका देतात एका हातात! तो आपल्या पुढ्यात ठेऊन... आमचा मुलगा... भक्तशिरोमणी, हातात धरून वर उचलून डोळ्याला लावतो, श्रीमन् नारायणरावावर सगळा भार टाकून टाक शाईत बुडवून परीक्षकाच्या नजरेला पडेल अशा, टाचणी टोचायच्या जागेवर लहानसा श्रीकार लिहितो आणि उत्तर लिहिण्यास प्रारंभ करतो. जणू अकरा महिने आकंठ पान केलेला ज्ञानाची वांती करायला! डोक्यात कोंबलेले तीन तासात कागदावर बक्बक् ओकतो. बकासुरासारखी वांती. जेवढं ओकतो तितका तो शहाणा! यालाच फर्स्टक्लास असं म्हणतात! हा एकदा का पास झाला की याचं डोकं फिरलंच! आपण ब्रह्माचा बाप आणि सरस्वती आपली सून असंच समजतो! हा माथं फिरवणारा, रोग... प्लेग... इन्फ्लूएंझा म्हणतात ना... त्याप्रमाणे सांसर्गिक रोग आहे. एकदा हा रोग घरी शिरला की, आईबापांनाही लागतो आणि त्यांचंही डोकं फिरतं. या नाटकातला पुट्टू हा या जातीतलाच! विद्याभ्यासाचं हेच सार-रहस्य आपण आजकाल फॉलो करीत आहोत. आपल्या मुलांचा स्वभाव नावाच्या विहिरीत जन्मापासून जपलेल्या सप्ताक्षरीचे फळ... मार्क्स नावाचे चंबू, घागरी आहेतच... त्या बरोबरच आम्ही अनुकरण करीत असलेला इंग्लीष विद्याभ्यासक्रम नावाच्या पाताळगड्ड्याला कोयंडेच नाहीत. या विद्याभ्यासक्रमाच्या अनुकरणानं आपल्या देशाला काय फळ मिळणार असं विचारलं तर... आमच्या पाठशाळा म्हणजे पुट्टू निर्माण करणारे कारखाने झाले आहेत.

ह्या नाटकात हिरण्ययाच्या तालमीत तयार झालेला पुट्टू आणि भागीरथीअम्माच्या प्रेमळ सावलीत वाढलेला माधु यांच्या स्वभावातील फरक आपण ताडला असेलच. मी आपणा सर्वांना नम्र विनंती करीत आहे, आपल्या घरोघरी भागीरथी अम्माचा "शेजाऱ्यापाजाऱ्यांना जास्तीत जास्त उपयोगी पडणं, म्हणजे या जगात राहिल्याबद्दल आपण देवाला दिलेलं भाडं" हा उपदेश लक्षात ठेवून, आपल्या मुलांना वाढवावं, त्यांच्यात गुण पेरावे, ते वाढवावे व शाळेला पाठवून, आज जो आपण कोयंडेरहित पाताळगड्ड्याचा अभ्यासक्रम करतो तो सोडून द्यावा.

मुलांच्या अंगी असलेले स्वाभाविक गुण विकसित होतील असा शिक्षणक्रम योजून, आपल्या मुलांना शिकवलं तर देशाचा विकास भोपळ्याएवढा मोठा झाला नाही तरी तिळायेवढा झाला तरी माझा प्रयत्न विफल झाला नाही असं समजतो.

(श्रोत्यांना नमस्कार)

संगोपन कला ज्यासी ज्ञात तो हजारांचा तात

टीप : टोळ्ळु = पोकळ. गट्टी = घट्ट.

अनुक्रमणिका